

V. Popov

## SOCIAL PROTECTION OF HOMELESS CHILDREN IN INDUSTRIALIZED REGIONS OF UKRAINE IN 1917-1920

In the offered article on the basis of the archived documents basic directions on which in 1917-1920 in the south-east districts of Ukraine the social help was carried out minor are considered, remaining without the care of parents. The basic forms of social help are adopted, state organs and public organizations carrying out the given function are definite, the dynamics of social defence of children on different stages of the studied period is analysed.

*Key words:* homeless children, orphans, child's shelter, guardianship, patronage, adoption, social help.

© В. Попов

Надійшла до редакції 25.08.2011

УДК 94(477.62) "1918/1919"(045)

## ПІВНІЧНЕ ПРИАЗОВ'Я В ПЕРІОД НАРОСТАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (ЛИСТОПАД 1918 - БЕРЕЗЕНЬ 1919 рр.)

ВОЛОДИМИР РОМАНЦОВ,

*доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичних дисциплін  
Маріупольського державного університету*

У статті розглядаються малодосліджені питання щодо становища Північного Приазов'я в період наростання громадянської війни в Україні. Аналізуються проблеми військового протистояння в листопаді 1918 - березні 1919 років у Приазовському регіоні. Висвітлюється роль махновського руху, грецьких загонів, більшовицьких військ, денікінців у подіях громадянської війни зазначеного періоду на території Маріупольського повіту.

*Ключові слова:* Північне Приазов'я, громадянська війна, повстанські загони, махновський рух, радянські війська, добровольча армія.

**Постановка проблеми.** Дослідження питання щодо військового протистояння в Північному Приазов'ї в листопаді 1918 - березні 1919 років є актуальною темою і становить значний науковий інтерес, оскільки воно вивчене недостатньо. Період, який обрано для висвітлення, характеризувався різким посиленням бойових дій в Україні, на Дону, Кубані та, зокрема, у Північному Приазов'ї.

Приазовський регіон мав важливе стратегічне значення, оскільки зв'язував контрольований білогвардійськими військами Дон та Північний Кавказ із Донбасом, який із другої половини XIX ст. був головним вугільно-металургійним центром Російської імперії. Звідси відкривався для денікінських військ шлях в Україну. Це був також важливий аграрний регіон. На північному узбережжі Азовського моря знаходилися Маріупольський та Бердянський морські порти, які мали велике значення в системі транспортних мереж.

**Огляд досліджень і публікацій.** Питання щодо подій громадянської війни в Північному Приазов'ї висвітлювалися певною мірою в науковій, попу-

лярній літературі та періодичних виданнях. Радянські історики з ідеологічних міркувань фактично ігнорували цю сторінку вітчизняної історії. Досить значна, хоч й дуже ідеологізована інформація про цей період минулого Приазовського краю міститься в радянському виданні "Історії міст і сіл" Донецької області [15]. Цікаві відомості поміщені в сучасному виданні, підготовленому науковими співробітниками Маріупольського краєзнавчого музею [6]. Роль махновських збройних формувань у військових діях на теренах Маріупольщини аналізувалася в працях В. Верстюка та В. Волковинського [9; 10]. Л. Якубова [27], В. Чоп [26], В. Романцова, С. Арабаджи, Г. Наметченюк [22], також автори популярних праць з історії грецьких сіл розглядали питання про діяльність повстанських загонів грецьких селян [2; 3; 13; 20; 25]. Зазначеним питанням присвятили свої публікації в періодичних виданнях М. Аджавенко, Т. Безпечний [1; 5]. Але в опублікованих працях відсутній цілісний аналіз подій громадянської війни в Північному Приазов'ї, допущені неточності в їх висвітленні.

**Метою** статті є комплексний аналіз подій громадянської війни в Північному Приазов'ї у період з листопада 1918 до березня 1919 року.

**Виклад основного матеріалу.** Наприкінці 1918 - на початку 1919 р. у Північному Приазов'ї перетнулися військово-політичні інтереси ворогуючих суспільно-політичних сил. Під час боротьби проти гетьманського режиму Павла Скоропадського та його австро-німецьких союзників на Катеринославщині все більшої сили набував селянський повстанський рух під проводом Н. Махна. Він виступав із позицій бездержавності, за створення безвладних рад, закликав до непримиренної боротьби проти експлуататорів трудового народу, за їх безжалісне знищення. Уже в 1918 р. своєю безстрашною боротьбою проти гетьманського режиму та його австро-німецьких союзників ватажок повстанців здобув славу, величезну популярність серед селянських мас, став живою легендою. Під контролем махновців опинилася значна частина Олександрівського повіту. Повстанці спрямували свої дії також у напрямку Маріупольського повіту. Свій перший рейд землями Приазов'я вони здійснили ще в жовтні 1918 р. [8, с. 48]. Характеризуючи боєздатність махновців, командувач Українського фронту В. Антонов-Овсієнко пізніше зазначав: "Склад частин - усі колишні солдати; кадр чудовий; у Гуляй-Поле з війни всі поверталися не менше ніж утер-офіцерами; матеріал прекрасний" [17, с. 130]. Це була військова сила, з якою неможливо було не рахуватися. Не дивно, що гетьманський уряд П. Скоропадського, не маючи змоги придушити повстанський рух на Катеринославщині, прийняв рішення "запросити частини Добровольчої армії для боротьби з внутрішніми більшовиками" в Катеринославській та Харківській губерніях, пообіцявши взаємін видати 10 млн рублів для потреб денікінських військ [11, с. 23].

Після поразки гетьманату П. Скоропадського Північне Приазов'я захопили козацькі частини Донського отамана генерала П. Краснова під командуванням військового старшини Жирова лейб-гвардії отаманського полку. 7 грудня до Маріупольського порту прибули англійські та французькі військові кораблі. В середині грудня до Маріуполя прибуло з'єднання Добровольчої армії [6, с. 144]. За відомостями генерала А. Денікіна, цей Донецький загін під командуванням генерал-майора В. Май-Маєвського налічував 2,5 - 3,5 тис. бійців з 13 гарматами і прикривав Донецький кам'яновугільний район та ростовський напрям [12, с. 365]. За наказом денікінського командування війська почали здійснювати в Маріупольському повіті мобілізацію до Добровольчої армії офіцерів, юнкерів, гардемаринів, прапорщиків та понадстрокових унтер-фіцерів, які служили в Російській армії, віком до 43 років. За неявку піддавали військово-польовому суду [6, с. 144 - 145].

Ця мобілізаційна кампанія денікінців викликала шалену протидію в селах Маріупольщини, сприяла посиленню повстанського руху. Наприкінці 1918 р. через весь Маріупольський повіт пройшли своїм "легким кінно-тачаночним бойовим загоном" махновці [16, с. 130], побували в грецьких селах Комар, Богатир, Великий Янісоль, провели там мітинги, отримали поповнення із числа молодих грецьких повстанців [16, с. 109]. Біля села Старий Керменчик махновський загін у запеклому бою завдав поразки білогвардійському з'єднанню під командою

Шаповала [16, с. 130 - 131]. Це сприяло зростанню авторитету Н. Махна серед місцевих селян. У грудні 1918 р. греки Старого Керменчика встановили з ним контакти, і "батько" пропонував їм влитися до його загонів [21, с. 5].

У цей час махновці повністю контролювали район від Оріхова Олександрівського повіту до Волновахи Маріупольського повіту. Генерал А. Денікін визнавав, що на початку грудня реальною силою, яка протистояла його військам у Приазов'ї, були "об'єднані шайки "батька" Махна", які налічували 5 - 6 тисяч бійців [12, с. 365]. На думку В. Волковинського, "листопад - грудень 1918 року були відзначені найбільшими воєнними успіхами махновців" [10, с. 61]. На кінець року, за відомостями В. Верстюка, махновці складали вже 5 полків, які налічували 6200 бійців [8, с. 63].

Аналізуючи це питання, Л. Якубова зазначала, що "очолений Н. Махном повстанський рух у Приазов'ї відіграв важливу роль у перебіг громадянської війни в Україні. Селянські партизанські групи й загоны самозахисту перетворили Приазов'я на внутрішній фронт, відволікаючи на себе значні сили білої гвардії" [27, с. 66].

Грецьке населення, яке було найбільш чисельною та політично активною етнічною групою населення Північного Приазов'я, дуже чутливо реагувало на складну військово-політичну ситуацію в цьому регіоні. Греки становили близько половини населення Маріупольського повіту й здебільшого проживали в селах краю. Мобілізаційні заходи денікінців викликали запеклу протидію з боку грецьких селян. За таких умов до збройної боротьби долучилися селянські повстанські загоны грецьких сіл, які утворилися наприкінці 1918 р. і були досить боєздатними.

У грудні 1918 р. в с. Старий Керменчик утворився грецький повстанський загін під командуванням В. Тохтамиша. Він налічував понад 1000 бійців [21, с. 5]. До його складу ввійшли також повстанці з сіл Великий Янісоль, Малий Янісоль, Комар [6, с. 145]. Отримавши від більшовиків зброю та боєприпаси, повстанці протягом січня 1919 р. відбили три спроби денікінців захопити Старий Керменчик [15, с. 206].

Наприкінці 1918 р. виник малоянісольський партизанський загін, який очолив колишній поручик російської армії З. Цололо [3, с. 111]. В середині січня 1919 р. малоянісольські повстанці декілька разів безуспішно намагались протидіяти денікінській мобілізації [3, с. 112]. Навіть з'єднавшись із повстанським загоном чердаклінців, яким командував Г. Спруцко, вони зазнали поразки через неорганізованість, слабку дисципліну, нестачу зброї [3, с. 113]. У бою проти денікінців загинуло близько 10 малоянісольців [27, с. 67].

У грудні 1918 р. у Великому Янісолі було створено революційний загін, який очолив колишній прапорщик російської армії О. Чермалих. Його утримували за рахунок обкладення контрибуцією сільських багатіїв. У січні 1919 р. цей загін було перетворено на 8-й Радянський інтернаціональний полк [15, с. 195 - 196].

На початку 1919 р. у Старогнатівці під керівництвом учителя М. Давидова почав діяти повстанський загін [13, с. 92]. У своїх бойових діях він був одним із найбільш успішних. За короткий час повстанці здобули перемоги над денікінцями на за-

лізничній станції Волноваха, контролювали станцію Карань. Там вони роззброювали білогвардійців, затримували ворожі ешелони [13, с. 93 - 94]. У складі загону М. Давидова був взвод кінноти, сформований із добровольців-старокаранців. У березні 1919 р. партизани вибили денікінців із села Стара Карань. Багато жителів села одразу вступили до загону [16, с. 295].

Наприкінці лютого 1919 р. білогвардійські війська захопили Старобешеве, і денікінське командування наказало провести мобілізацію серед місцевої молоді. У відповідь на це старобешівці організували повстанський загін під командуванням К. Кірюзієва. Він вигнав денікінців із села і 3 дні утримував його. Але далі повстанці відступили на станцію Волноваха, де перебував штаб П. Дибенка [16, с. 776].

У цей же час під керівництвом ревкому в селі Мангуш утворився повстанський загін, який разом із бійцями з Ялти нараховував близько 1000 осіб. Вони орієнтувалися на Маріупольський підпільний повітовий комітет більшовиків [6, с. 145]. Загін спільно з повстанцями прилеглих сіл Ялти, Мелекіного й Кальчика провів кілька успішних бойових операцій проти білогвардійців. [16, с. 666; 11, с. 228 - 229]. У 1919 р. у с. Урзуф було створено загін під командуванням Ф. П. Попова (згодом - М. І. Бурназова). У Ялті діяв місцевий повстанський загін, очолюваний В. Шурдою та О. Лук'яновим [15, с. 673].

Грецькі повстанські загони діяли досить активно, мали значну підтримку серед населення. Спочатку вони діяли локально, переважно поблизу своїх населених пунктів. Але із часом повстанці втягувалися до військових дій на всьому регіоні Північного Приазов'я.

У цей суворий час на російських прикордонних землях неподалік України за всебічної підтримки та під контролем раднаркому Радянської Росії активізували свою військово-політичну діяльність українські більшовики. 11 листопада 1918 р. Раднарком РСФРР прийняв постанову про підготовку військового походу в Україну. 17 листопада спільним рішенням ЦК РКП(б) та РНК РСФРР для керівництва військами, які направлялися в українські землі, була створена Реввійськрада групи військ Курського напрямку. Для військових дій в українському напрямку було виділено дві українські та кілька російських дивізій [24, с. 409]. 29 листопада 1918 р. командуючий групи військ Курського напрямку, плануючи бойові дії на території України, наполягав на тому, що "операції проти Краснова з боку Донецького басейну не можуть бути зведені до простого нападу - вони вимагають напруження всіх революційних сил басейну та надійного тилу на Україні". Пропонувалося направити головний удар саме проти Краснова, але "не групою 3 - 5 тис. осіб, а потужною армією" [11, с. 24]. Розгром військ П. Краснова та А. Денікіна з точки зору більшовицького командування мав украй важливе значення "для здійснення ... державних завдань" [11, с. 43].

У грудні 1918 р. у плані військових операцій, запропонованому командуванню Південного фронту головою І. Вацетісом щодо звільнення Донбасу, указувалося на важливе стратегічне значення Приазов'я, оскільки вороги можуть отримувати допомогу від союзників з боку Азовсько-Чорноморського узбережжя [11, с. 43]. Проте командувач Українського фронту В. Антонов-Овсієнко більш обережно

визначав завдання щодо Приазов'я. Він вважав, що потрібно лише "спостерігати Маріуполь, від Гришино до Долі намагатися вийти. Але тут серйозних операцій не розвивати" [20, с. 117].

На початку 1919 р. в Україні активізували бойові дії війська Червоної армії. 4 січня 1919 р. наказом Реввійськради РСФРР був створений Український фронт [24, с. 410]. Головом І. Вацетіс наказував командуванню фронтом, щоб воно залучало до військових дій "партизанські українські загони" [14, с. 115]. 13 січня наказом реввійськради Українського фронту була створена група військ Харківського напрямку [7, с. 332]. Серед головних регіонів, де відбувалися її наступальні дії, було також Північне Приазов'я, де точилася запекла боротьба проти денікінських Збройних сил Півдня Росії. На лівому фланзі Українського фронту, спільно з ним у Донбасі та Приазов'ї діяли війська російського Південного фронту.

Більшовицьке командування, не маючи в цей час в Україні достатніх військових сил для успішної боротьби проти денікінців, особливу увагу звертало на використання селянських повстанських загонів. У своєму зверненні до селян від 22 листопада 1918 р. Донецько-криворізький обком КП(б)У закликав створювати полки та батальйони селянської червоної армії. Автори цього документа підбурювали селян словами про те, що ті зможуть нібито "встановити свій власний порядок", взяти "владу до своїх рук" [11, с. 21].

На початку грудня 1918 р. у плані військових операцій щодо звільнення Донбасу увага зверталася на використання повстанського руху для реалізації військових планів радянського керівництва. Зазначалося, що "повстанський рух має метою паралізувати ... контрреволюційні сили і не дати їм можливості зосереджування на Дону чи в Донецькому басейні" [11, с. 33]. У плані наступу армій Південного фронту проти військ П. Краснова та А. Денікіна підкреслювалося, що необхідно розпочати бойові дії повстанських формувань, щоб примусити вороже командування "відволікти в тил резерви і порушити в них управління частинами на фронті" [11, с. 44]. Серед завдань, які були поставлені П. Дибенку на початку січня 1919 р., стояло встановлення зв'язку з загонами Н. Махна [17, с. 61].

Протягом січня 1919 р. Н. Махно зазнав ряд прикрих поразок і був зацікавлений в отриманні зброї [10, с. 70 - 71]. За відомостями командування групи військ Харківського напрямку, на 30 січня 1919 р. партизанський загін Н. Махна налічував 4000 бійців, але з них 3000 були неозброєні [11, с. 81]. Командував особливої групи військ П. Дибенко надіслав телеграму, в якій пропонував Н. Махнові відрядити представника для переговорів про подальші спільні дії. Одержавши телеграму, Н. Махно уповноважив О. Чубенка на переговори, наказавши не вступати в політичні суперечності, а просити лише набої, снаряди, артилерійську батарею. Від пропозиції діяти разом проти Директорії О. Чубенко, від імені Гуляйпільської ради відмовився [23, с. 41]. П. Дибенко виділив для махновців 500 тис. патронів та бронепоезд [10, с. 73]. Отримавши матеріальну допомогу, загони Н. Махна швидко зросли чисельно. На 15 лютого 1919 р. вони налічували 6700 повстанців [11, с. 136].

До лютого 1919 р. П. Дибенко розгорнув свій загін

на бригаду, яка на середину лютого налічувала 7300 багнетів, 320 шабель, 32 кулемети, 10 гармат та 1 бронепоезд. До складу цієї бригади входили також партизанські загони Н. Махна [18, с. 60]. Після проведення переговорів між радянським командуванням та махновцями 19 лютого 1919 р. наказом командувача Харківської групи більшовицьких військ А. Скачка була створена Задніпровська Українська радянська дивізія на чолі з П. Дибенком. В її складі перебувала 3-тя бригада, створена з махновських загонів, які передбачали реорганізувати на 7-й, 8-й, 9-й стрілецькі полки [17, с. 67 - 68]. Але на початку в 3-ій Задніпровській бригаді реально було два полки махновців. При цьому батько відмовився від призначення військових спеціалістів на командирські посади [10, с. 79]. Організаційно ця бригада залишалася на попередньому рівні. Командири були виборні, дисципліна була досить умовною. Це був дуже суперечливий військовий союз, який не міг бути тривалим. Проте навесні 1919 р. він відіграв велику роль у боротьбі проти денікінських військ.

За словами Л. Якубової, "утворення 3-ї бригади Н. Махна у складі 9-тої полкової Задніпровської дивізії під проводом П. Дибенка ... не лише полегшило стан махновських формувань, але й створило реальні підвалини залучення широких верств населення Приазов'я до її лав під гаслом "За владу Рад!". На цьому фоні далеко не випадковим видається сплеск повстанського руху в грецьких селах у січні - березні 1919 р. [27, с. 66].

Денікінське командування нарощувало свої війська на території Донбасу та Приазов'я, і на початку березня 1919 р. у цьому стратегічно важливому регіоні було дислоковано близько 9 піхотних та 2 кавалерійських дивізії [9, с. 68].

Протягом лютого - березня 1919 р. махновці вели запеклі бої з денікінцями на території від Поліг до Волновахи [9, с. 73]. На думку Л. Якубової, березень - квітень 1919 р. був часом апогею партизанського руху в Приазов'ї [27, с. 68]. У цей час із командуванням 1-ї Задніпровської дивізії зав'язали контакт грецькі повстанські загони. Загін В. Тохтамиша в лютому 1919 р. за розпорядженням командира 1-ї Задніпровської дивізії П. Дибенка отримав у Павлограді італійські гвинтівки й був реорганізований у 9-й полк 3-ї Задніпровської бригади [21, с. 5]. В. Тохтамиш був призначений командиром цього полку. За словами політкомісара Задніпровської дивізії, він був єдиний серед командирів бригади, який "дійсно заслуговує на звання командира" [4, с. 109]. На початку березня 1919 р. повстанські загони З. Цололо та Г. Спруцка приєдналися у районі станції Розівка до 9-го Задніпровського піхотного полку. Загін З. Цололо став третім батальйоном цього полку. Бійці 9-го Задніпровського піхотного полку успішно воювали проти білогвардійців за визволення Нікольського, Мангуша, Мелекіного, Білосарайки, Кальчика, Волновахи, Розівки та інших населених пунктів [3, с. 113].

На початку березня 1919 р. разом із місцевими повстанцями загін М. Давидова вибив із Старогнатівки денікінців. У день визволення після мітингу до повстанського загону записалися добровольці. Унаслідок цього поповнення загін налічував 1500 піхотинців та 300 кавалеристів [15, с. 813 - 815]. У березні 1919 р. повстанці вибили денікінців із села Стара Карань. Багато старокаранців записалися до

загону [15, с. 805]. У березні 1919 р. він був перетворений на 10-й полк 3-ї бригади першої Задніпровської дивізії [6, с. 145].

У подальшому бригада Н. Махна з боями просувалася вздовж узбережжя Азовського моря. При цьому вона досягла великих успіхів у боротьбі з денікінськими військами. У середині березня 1919 р. 3-тя Задніпровська бригада зайняла Бердянськ, вузлову станцію Волноваха. Ураховуючи ці успіхи, головнокомандувачем 16 березня наказав Українському фронту, а фактично - бригаді Н. Махна, продовжувати наступ уздовж Азовського узбережжя до Таганрога [9, с. 68].

В цей час Маріуполь був оточений махновськими частинами, повстанськими загонами, через що припинилося підвезення до міста продовольства та фуражу. Завдавши поразки білогвардійським військам у районі с. Мангуш, вони впритул наблизилися до повітового центру. Місто було взяте в облогу з трьох боків й охоплене панікою [11, с. 286].

Перший наступ на Маріуполь після тривалої перестрілки був зупинений на підступах до міста [4, с. 118]. Як повідомляв у своєму рапорті командир Задніпровської дивізії П. Дибенко, 26 березня 8-й та 9-й полки 3-ї Задніпровської бригади із сіл Сартана, Мар'їнського та Старого Криму виступили в напрямку на Маріуполь за підтримки взводу артилерії та бронепоезда "Спартак". Їм протистояли ворожі війська чисельністю 1000 солдатів піхоти із чотирма гарматами, кіннотою та трьома бронепоездами, які були розташовані в районі залізничної станції Сартана та маріупольських заводів.

28 березня розгорілися запеклі бої за Маріуполь. Удосвіта Задніпровська бригада перейшла в наступ. 9-й полк вів наступ з заходу, а 8-й полк наступав уздовж залізниці з півночі. Бійці наступали без жодного пострілу, і їх виявили лише о 9-й годині ранку. Далі вони просувалися під шаленим ворожим вогнем кулеметів, гвинтівок, гармат [17, с. 107]. Значну допомогу задніпровцям надали робітники металургійного заводу [9, с. 68]. Досить швидко і без великих втрат бійці захопили передмістя.

Складніше було в самому місті, де в другій половині дня розгорілися кровопролитні вуличні бої. Уночі денікінці кілька разів безуспішно намагалися повернути втрачені позиції. 29 березня була досягнута домовленість із представниками французького командування про умови здачі Маріупольського порту [17, с. 108 - 109]. У телеграмі П. Дибенка Раднаркому УРСР від 2 квітня 1919 р. відзначалася виняткова стійкість та мужність бійців 3-ї Задніпровської бригади, які виявилися в боях за Маріуполь [11, с. 291 - 292]. Ці бойові дії стали важливим рубежем під час військового протистояння в регіоні Північного Приазов'я.

#### Висновки

Наприкінці 1918 - на початку 1919 р. у Північному Приазов'ї наростали військові дії Громадянської війни. До збройного протистояння були втягнуті білогвардійські війська Півдня Росії, більшовицькі військові частини, махновські загони, а також місцеві повстанці, переважно із грецьких сіл Маріупольського повіту. Військово-політична ситуація в регіоні була дуже мінлива. Ворогуючі сторони вели запеклі бої за домінування в цьому стратегічно важливому регіоні. У боях цього періоду надзвичайно

важливою була роль махновських збройних формувань, а також місцевих повстанських загонів, які підтримували Червону армію. Визначальними для подальшого розвитку військових дій були бої за Маріуполь наприкінці березня 1919 р. Вони надовго привернули увагу і більшовицького, і денікінського командування.

Тема потребує подальшого дослідження, оскільки необхідно на архівних матеріалах уточнити та конкретизувати питання щодо участі у військових діях збройних сил ворогуючих сторін.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Аджавенко Н. Вехи истории нашего края / Н. Аджавенко // Сельская новь. - 2007. - 9 июня.
2. Анимациа Е. Г. Чердакли (Кременёвка): 1780 - 2005 / Е. Г. Анимациа, Г. А. Анимациа. - Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 2005. - 101 с.
3. Анимациа Е. Г. Малоянисоль: история, события, судьбы (1780 - 2010) / Е. Г. Анимациа, Л. Г. Антонова. - Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 2010. - 256 с.
4. Белаш А. Дороги Нестора Махно: исторические повествования / А. Белаш, В. Белаш. - К. : Знання, 1993. - 592 с.
5. Беспечный Т. Гражданская война в Донбассе / Т. Беспечный // Донбасс. - 2006. - 17 января. - С. 9.
6. Божко Р. П. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р. П. Божко, Т. Ю. Були, Н. Н. Гашененко. - Мариуполь : Изд-во Рената, 2006. - 354 с.
7. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. - [вид. 2-е, допов., доопрац.]. - К. : Наук. думка, 2005. - 718 с.
8. Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні / В. Верстюк. - К. : Знання, 1991. - 368 с.
9. Верстюк В. Ф. Перший союз Н. Махна з радянською владою / В. Ф. Верстюк // Минуле України: відновлені сторінки. - К. : Нак. думка, 1991. - 280 с.
10. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність / В. Волковинський. - К. : ПЕРЛІТ ПРОДАКШН ЛТД, 1994. - 253 с.
11. Гражданская война на Украине 1918 - 1920 : [сб. документов и материалов] : в 3-х тт., 4-х кн. / [под ред. Н. И. Супруненко, М. А. Рубача]. - К. : Наук. думка, 1967. - Т. 1. - Кн. 2. - 491 с.
12. Деникин А. И. Вооруженные силы Юга России / А. И. Деникин // Белое дело. - М. : Голос, 1992. - С. 365.
13. Директива Главного командования о составе и зада-

чах Украинского фронта № 611/ш, Серпухов. 6 января 1919 г. // Сборник документов по истории СССР. Эпоха социализма. - Вып. 1 / [под ред. В. З. Дробыжева]. - М. : Высшая шк., 1978. - С. 115-116.

14. Душка В. Село над Кальмиусом: Очерки истории села Старая Ласпа / В. Душка. - Донецк : ИД Кальмиус, 2005. - Кн. 1. - 236 с.

15. Історія міст і сіл Української РСР / [редколегія: П. Т. Тронько (голова) та ін.]. - К. : Інститут історії Академії наук УРСР, 1970. - 811 с.

16. Махно Н. Воспоминания : в 3 кн. - Кн. 3. Украинская революция / Н. Махно. - К. : Україна, 1991 (репринтне видання). - 184 с.

17. Махно Н. Крестьянское движение на Украине 1918 - 1921. Документы и материалы / Н. Махно ; [под ред. В. Данилова, Т. Шанина]. - М. : РОССЭН, 2006. - 1000 с.

18. Махно Н. И. (Воспоминания, материалы и документы) / [автор вступ. ст. и сост. В. Ф. Верстюк]. - К. : РИФ "Дзвін", 1991. - 201 с.

19. Папуш И. А. Сартана: прошлое и настоящее (взгляд сквозь годы) 1778 - 2000 гг. / И. А. Папуш. - Мариуполь : ЗАО "Газета "Приазовский рабочий", 2002. - 327 с.

20. Приказ В. Х. Ауссему о наступлении на Кременчуг и Екатеринослав № 17, г. Гомель. 22 января 1919 г. / В. Х. Приказ // Сб. документов по истории СССР. Эпоха социализма. - Вып. 1 / [под ред. В. З. Дробыжева]. - М. : Высшая шк., 1978. - С. 117.

21. Революционные события в греческом селе Ст. Керменчик в дни 19 - 20 годов // Наша правда. - 1927. - 2 листопада. - С. 5.

22. Романцов В. Н. Старый Крым: история и современность. Историко-этнографическое исследование / В. Н. Романцов, Г. В. Наметченко, С. С. Арабаджи. - Мариуполь : ПАО "ММК имени Ильича", 2010. - 328 с.

23. Семанов С. Н. Махновщина и её крах / С. Н. Семанов / Вопросы истории. - 1966. - № 9. - С. 41.

24. Україна: політична історія. XIX - початок XXI ст. / [педрада: В. М. Литвин та ін.]. - К. : Парламентське вид-во, 2007. - 1028 с.

25. Хасхачих В. И. История села Чермалык / В. И. Хасхачих. - [изд. 3-е]. - Мариуполь : ОАО ММК им. Ильича, 2004. - 243 с.

26. Чоп В. Участь приазовських греків-колоністів у махновському русі (1918 - 1921 рр.) / В. Чоп [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.makhno.ru/lit/chop/5.pdf>.

27. Якубова Л. Д. Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р. - початок 30-х років ХХ ст. / Л. Д. Якубова. - К. : Інститут історії України НАН України, 1999. - 331 с.

V. Romantsov

### NORTHERN PRIAZOV REGION IN THE PERIOD OF GROWTH OF THE CIVIL WAR (NOVEMBER 1918 - MARCH 1919)

The article focuses on issues conserving the position of northern Priazov region in the period of growth of the civil war. It also analyses the problems of military opposition in November 1918 - march 1919 in Priazov region. The article highlights the role of Makhnovskiy's movement, Greek military groups, soviet union troops, Denikin's soldiers in the civil war of the period conserved on the territory of Mariupol country.

**Key words:** Northern Priazov region, civil war, rebellion troops, makhnovskiy's movement, soviet union troops, voluntary armed.

© В. Романцов

Надійшла до редакції 12.09.2011